

Krajowe i zagraniczne podróże pań Rzewuskich na przestrzeni XVIII w. Różne wymiary mobilnej codzienności magnatek

The Rzewuski Ladies' Domestic and Foreign Travels Throughout the 18th Century. Various Aspects of the Mobile Everyday Life of Aristocratic Women

ADAM KUCHARSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

akr88@umk.pl

ORCID: 0000-0003-4444-7704

ABSTRACT: In the 18th century, the magnate family of Rzewuski gained significant political influence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Travel was one of the indicators of the status of Polish and Lithuanian magnates. The women of the Rzewuski family, following the example of the men, led a mobile lifestyle. They traveled between their estates and manors. They accompanied their husbands on their way to the *sejm* (Warsaw or Grodno). They visited family and neighbors. More and more often, they also went on trips abroad. These were mainly sightseeing trips around Europe (*grand tours*) and spa trips to famous mineral water resorts. The women who traveled most frequently around the country and Europe were: Anna Rzewuska née Lubomirska, Konstancja Rzewuska née Lubomirska, wife of Seweryn, and Ludwika Pelagia Rzewuska née Potocka. The everyday life of the women in the Rzewuski family can be studied through historical sources such as letters, diaries, parenting instructions, expense records (e.g., lists of purchased items), passports, and lists of spa guests. These sources show both everyday life at home (women as caring mothers, daughters, and wives) and on the road (fashionable magnates participating in the social and cultural life of 18th-century Europe).

KEYWORDS: the Rzewuski family, women, daily life, travels, 18th century.

STRESZCZENIE: W XVIII wieku magnacka rodzina Rzewuskich uzyskała w Rzeczypospolitej duże znaczenie polityczne. Podróże były jednym z wyznaczników statusu magnatów polskich i litewskich. Kobiety z rodziny Rzewuskich, wzorem mężczyzn, prowadziły mobilny tryb życia. Jeździli między swoimi majątkami i dworami. Towarzyszyły mężom w drodze na sejmy. Odwiedzały rodzinę i sąsiadów. Coraz częściej udawały się także w podróże zagraniczne. Były to przede wszystkim wycieczki krajoznawcze po Europie (*grand tour*) oraz podróże kuracyjne do słynnych kurortów wód mineralnych. Do kobiet najczęściej podróżujących po kraju i Europie należały: Anna Rzewuska z Lubomirskich, Konstancja Rzewuska z Lubomirskich, żona Sewe-

© 2026. The Author(s). Published by Adam Mickiewicz University in Poznań, 2026. Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons license (CC BY-SA 4.0) Attribution-ShareAlike 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>).

*Artykuł nadesłany: 06.05.2026; nadesłany po poprawkach: 01.07.2026; zaakceptowany: 05.07.2026.

ryna oraz Ludwika Pelagia Rzewuska z Potockich. Życie codzienne pań Rzewuskich pozwalają badać takie źródła historyczne, jak: listy, pamiętniki, instrukcje wychowawcze, rejestry wydatków (np. wykazy zakupionych rzeczy), paszporty, listy gości uzdrowisk. Te źródła pokazują zarówno codzienność w domu (kobiety jako troskliwe matki, córki i żony) oraz w podróży (modne magnatki biorące udział w życiu towarzyskim i kulturalnym Europy XVIII wieku).

SŁOWA KLUCZE: Rzewuscy, kobiety, życie codzienne, podróże, XVIII w.

Tytułowe rozważania^{*} wypada zacząć od dość oczywistej konstatacji, że realia życia codziennego w podróżach pań Rzewuskich były zdeterminowane ich długością, celami i motywacjami. Podróżną codzienność magnatów i magnatek pozwalają oświetlić zapisy różnych źródeł — listów, pamiętników, instrukcji, rejestrów mobiliów czy paszportów. Niestety stan zachowania i wytwarzania takich źródeł nie jest równomierny. Znamy o wiele więcej faktów na temat mobilności mężczyzn niż kobiet. Nieproporcjonalnie zachowały się też źródła do podróży różnych rodzin szlacheckich i magnackich. Rzewuscy nie należą do rodzin najbardziej reprezentatywnych pod tym względem, a podróże magnatek z tej rodziny w ogóle rzadko odnotowywano w literaturze.¹ Kobiety z kręgów magnaterii, poprzez coraz dłuższe i bardziej samodzielne podróże, coraz wyraźniej wkraczają w XVIII w. w świat aktywności wcześniej całkowicie zdominowanych przez mężczyzn, gromadząc także utensylia podróżne i z nich korzystając.² Wymaga to badania składu kobiecych dworów podróżnych z uwzględnieniem więzi rodzinnych, zależności klientalnych, uwarunkowań logistycznych oraz typów podróżnego wyposażenia orszaków, czyli odniesień do historii kultury materialnej.³

Zarówno męska, jak i żeńska, a nierzadko wspólna, logistyka podróżna obejmowała korzystanie z różnorodnych środków lokomocji. Należy do nich zaliczyć: odkryte i zadaszone pojazdy i środki transportu — kolasy, faetony, bryczki, powozy i karety, karawany, wozy skarbane, piwniczne czy

^{*} Artykuł powstał w toku prac badawczych zmierzających do realizacji projektu naukowego, zatytułowanego „Edycja i analiza korespondencji oraz rejestrów wydatków z podróży edukacyjnych Rzewuskich z linii na Podhorcach i Rozdole w XVIII w.” w ramach programu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr rejestracyjny NPRH/DN/SP/0230/2023/12).

¹ Wyjątkiem jest Konstancja z Lubomirskich, żona Seweryna Rzewuskiego; zob. K. Maksimowicz, *Seweryna Rzewuskiego droga do Targowicy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002, s. 157; W. Dobrowolski, *Podróż do Włoch Elżbiety Lubomirskiej i Stanisława Kostki Potockiego. Geneza łańcuckiej kolekcji starożytności*, Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata & Wydawnictwo Tako, Warszawa — Toruń 2020, s. 39, 147, 188.

² B. Popiołek, *Z pocucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobiety świata rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2024, s. 495-512.

³ *Eadem*, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, seria Silva Rerum, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2022, s. 411-417.

kuchenne, a zimą sanie oraz zespół koni i ludzi (woźniców, stangretów, forysiów, żołnierzy eskorty, kozaków). Wielkość magnackiego orszaku zależała od rozmaitych czynników — odległości, czasochłonności, charakteru wyjazdu (prywatny czy publiczny). Z oczywistych względów skład kobiecego orszaku podróznego stanowił bardzo niewielki procent stacjonarnego dworu magnackiego, liczącego kilkadziesiąt bądź kilkaset osób. To inny rząd wielkości — najczęściej tylko kilka lub kilkanaście osób świty. Oczywiście zależało to również od przewidywanej długości podróży. Tę dysproporcję pokazuje porównanie składu orszaków rodzeństwa na podstawie zapisów instrukcji Wacława Rzewuskiego dla swoich dzieci. Wacław Piotr Rzewuski, jako autor wielu tekstów instruktażowych, przywiązywał ogromną wagę do udzielania nieustannych wskazówek swoim potomkom, ale także własnym sługom. Spod jego pióra wyszły zarówno instrukcje skierowane do własnych dzieci, jak i wiele drobniejszych wskazówek dla członków jego dworu.⁴ Także dla wszystkich swoich synów, Stanisława Ferdynanda, Józefa oraz Seweryna, sporządził instrukcje podrózne, gdy wyruszali oni w swój *grand tour* po Europie, odpowiednio w latach 1755–1757 i 1759–1761.⁵ Najmłodszemu z synów, Sewerynowi Rzewuskiemu, wyruszającemu w 1759 r. w swój 2-letni *grand tour* po Europie, miało towarzyszyć tylko 5 kompanów — guwerner, obersztylejtnant, kamerdyner, lokaj i koniuszy, przy czym większość miała wrócić już ze Śląska do Podhorców.⁶

Z kolei cztery lata później ten sam hetman polny koronny Wacław Rzewuski, który bardzo obawiał się wszelkich zagrożeń czyhających na jego córki, nawet na bardzo krótkich dystansach, także przydawał im stosowną świtę. Dlatego w 1763 r. zredagował przepisy, dotyczące lokalnych wyjazdów swoich dwóch córek — Teresy Karoliny, która już niebawem, bo w 1764 r. wyszła za mąż za wojewodę wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła, zwanego „Panie Kochanku” oraz Ludwiki Marii Róży. Dokładnie określił tam czego należy się wystrzegać. Wymagał tego, aby córki podróżowały tylko za dnia, unikając ciemności. Towarzyszyć miała im w każdym przypadku damsko-męska asysta, składająca się także z pięciorga osób. W jej skład wchodził: ochmistrzyni — pani Kozłowska, jedna panna do towarzystwa oraz dwaj lo-

⁴ K. Paduch, *Wytyczne hetmana Wacława Rzewuskiego (1706–1779) dla służby pałacowej. Przyczynek do funkcjonowania rezydencji podhoreckiej w połowie XVIII wieku*, „Saeculum Christianum”, 2019, t. 25, s. 249–262.

⁵ A. Kucharski, *Instrukcje rodzicielskie Wacława Rzewuskiego dla syna Seweryna oraz córek Teresy i Ludwiki z lat 1754 i 1763/64*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 2017, nr 36, s. 105–120.

⁶ W. Rzewuski, *Instrukcje związane z edukacją syna Seweryna w Warszawie i za granicą (1754 i 1759)*, oprac. A. Kucharski, [w:] *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*, wstępem i objaśnieniami opatrzyły M. E. Kowalczyk i D. Żołądź-Strzelczyk, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław 2017, s. 139–160.

kaje i dworzanin. Natomiast w czasie dłuższych podróży po Europie coraz częstszy transport dyliżansem pocztowym gwarantował względną szybkość, wygodę i bezpieczeństwo podróży oraz redukował orszak i багаż do jeszcze większego minimum.

Właściwie Wacław Rzewuski napisał wówczas dwie instrukcje, ale na potrzeby tego opracowania istotniejsza jest pierwsza, która została zatytułowana *Dyspozycja około przejażdżki* i związana była z lokalną mobilnością dziewcząt (nosiła datę dzienną 10 VI 1763). Zatem powstała niedługo po śmierci ich matki, a żony Wacława — Anny z Lubomirskich. Ojciec pozwalał córkom tylko na ściśle określone kierunki wyjazdów z Podhorców, które były podyktowane głównie realizacją celów dewocyjnych, rodzinnych i towarzyskich. Wolno było zatem jeździć do kościoła w Olesku, uczestniczyć w nabożeństwach i modlić się przy grobie ich matki. W Olesku znajdował się również zamek Rzewuskich, wcześniej Sobieskich, więc wizyty w tej rezydencji, chociaż tylko pobocznej dla Rzewuskich, nie mogą być wykluczone. Drugim celem wyjazdów córek było Dubno, czyli jedna z rodowych siedzib Lubomirskich, gdzie mogły odwiedzać rodzinę swej matki.⁷ Dodajmy, że po śmierci dziadków młodych panien Rzewuskich, czyli Józefa Lubomirskiego i jego żony Teresy z Mniszchów, w Dubnie często przebywali dwaj bracia ich matki, robiący karierę w aparacie urzędniczym Rzeczypospolitej: wojewoda lubelski Antoni Lubomirski oraz strażnik wielki koronny Stanisław Lubomirski, przyszły marszałek wielki koronny. Drugim zbiorem zaleceń Wacława Rzewuskiego dla córek, ważnym w czasie rezydencji w Podhorcach, ale także podczas wyjazdów była *Dyspozycja około ostrożności od ognia w stancyi moich córek*, a zatem reguły bezpieczeństwa przeciwpożarowego.

Świadomość ważności stworzenia dogodnych i bezpiecznych warunków podróżowania po kraju wykazywała także Ludwika Maria z Rzewuskich Chodkiewiczowa, która z matczyną troską, ale i gruntowną znajomością problemu, zredagowała instrukcje odnośnie do przewożenia trojga swoich młodszych dzieci, po śmierci ich ojca, z Czarnobyli do Młynowa (1781). W tę dość odległą trasę miał wyruszyć 5-letni Aleksander, 7-letni Józef i najstarsza z nich 10-letnia córka Elżbieta. Miał im towarzyszyć stosunkowo liczny orszak, składający się z kilkunastu dorosłych osób, którego zadaniem było sprawowanie kompleksowej obsługi i opieka nad dziećmi oraz zapewnienie im wygody i bezpieczeństwa przejazdu.⁸ Chodkiewiczowa była też autorką

⁷ W. Rzewuski, *Dwie instrukcje wychowawcze dla córek* (1763), oprac. A. Kucharski, [w:] *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie* (XVIII w.), s. 207-214.

⁸ D. Żołędź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, *Dyspozycje Ludwika Marii z Rzewuskich Chodkiewiczowej dotyczące dzieci*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 63, 2022, nr 3, s. 77-81.

wskazówek dla najmłodszego syna – Aleksandra, wyjeżdżającego dekadę później na nauki do Warszawy (1792).⁹

Nawet w czasie krótkich wyjazdów krajowych logistyka odgrywała główną rolę, a na bezpieczeństwo i wygodę kobiet przemieszczających się na krótszych bądź dłuższych dystansach wpływały różne czynniki. Często podróżniczkom doskwierały kaprysy pogody i w efekcie trudno przejezdne drogi. Z oczywistych względów zdarzały się przerwy w podróży, których nie sposób było wcześniej dokładnie przewidzieć, ale trzeba się było z nimi liczyć. Dochodziło do awarii pojazdów czy niedyspozycji lub chorób ich pasażerek. Towarzyszyła im niepewność terminu zakończenia podróży i dokładnego przebiegu trasy, nawet na stosunkowo nieodległych dystansach. Zmiana czy też nieznajomość dokładnego celu wyjazdu mogła też wynikać z powolnego tempa obiegu informacji. Chorążyna wielka litewska Katarzyna Karolina Rzewuska z Radziwiłłów (1740–1789)¹⁰ prosiła swego brata Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” o podanie dokładnych informacji dotyczących miejsca polowania, na które została zaproszona ze swym mężem Stanisławem Ferdynandem: „prosim Waćpana, chciej nas uwiadomić bez umyślnego dokąd mamy jechać, bo i w Słucku życzym sobie być”¹¹.

Chociaż szlachcianki i magnatki oficjalnie nie obejmowały urzędów, nie licząc starostw, nierzadko jeździły w towarzystwie mężów na czas sejmów do Warszawy, albo w związku z innymi istotnymi kwestiami gospodarczymi czy rodzinnymi. Ich przybycie lub wyjazd stawały się ważnymi wydarzeniami publicznymi, godnymi doniesień gazetowych. Wojewodzina podolska Franciszka Rzewuska z Cetnerów, pani na Rozdole, w którym ufundowała szpital (1780)¹², opuszczała Warszawę późną wiosną 1782 r.¹³, sekundując wcześniej w stolicy nieudanym staraniom swego syna Franciszka Rzewuskiego, wówczas marszałka nadwornego koronnego, o urząd marszałka wielkiego koronnego.

Z listów Anny Karoliny Rzewuskiej z Lubomirskich, żony Wacława Rzewuskiego, wyłania się obraz bardzo mobilnej kobiety odbywającej częste po-

⁹ D. Żołądz-Strzelczyk, *Ludwika z Rzewuskich Chodkiewiczowa (1744–1816) — w kręgu spraw rodzinnych*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, t. 8, s. 177–178.

¹⁰ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńką h. Trąby (1702–1762)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1987, s. 305.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt.: AGAD), Archiwum Radziwiłłów Warszawskie (dalej cyt.: ARW), V, 13668, s. 23; 7 IV 1761 Nieśwież.

¹² K. Lanckorońska, *Dzieła sztuki po Rzewuskich i Lanckorońskich*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, 1993/1994, s. 179.

¹³ *Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*, oprac. T. Ostrowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 131.

droże między rezydencjami i kluczami dóbr, do Stulna, czy Oleska (1743) oraz dalsze, np. wiosną 1745 r. jadącej do Warszawy, czy rok wcześniej do Lwowa.¹⁴ W 1748 r. otrzymała w Wiedniu Order Krzyża Gwiazdzystego, najwyższe austriackie państwowe odznaczenia przyznawane kobietom.¹⁵ Często odwiedzała dwory bliższych i dalszych sąsiadów. W 1738 r. była z mężem w Sokalu u wojewody sandomierskiego Jana Tarły oraz w Witkowie u Teofli Leszczyńskiej, żony kasztelana krakowskiego Janusza Michała Wiśniowieckiego. Wysoka częstotliwość mobilności plus duże odległości i wielość opcji wyjazdu generowały niepewność, gdyż nie wiedziała, wedle jej słów, gdzie „z tych krajów obróci się na święta”. Jednak w późniejszych latach życia widzimy w niej raczej domatorkę, najczęściej przebywającą w Podhorcach, które niechętnie opuszczała. Przeszkodami w podjęciu podróży i odwiedzinach dziadka, marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha, były np. choroby dzieci — jak ospa młodszego syna Józefa w 1745 r. (wówczas ośmiolatka), czy własne problemy zdrowotne, gdy musiała posyłać po lekarza.¹⁶ Stacjonarny tryb życia sprzyjał natomiast pracy intelektualnej i realizacji ambicji literackich, skoro Anna Rzewuska pisała pamiętnik życia publicznego, pieczołowicie gromadząc informacje polityczne.¹⁷

Krótko po swoim ślubie Anna Rzewuska zostawiła swego syna w Podhorcach, co oznacza, że w przypadku krótkich wyjazdów akceptowalna była rozłąka nawet z bardzo małym dzieckiem¹⁸, gdyż Stanisław Ferdynand Rzewuski nie skończył jeszcze wtedy pierwszego roku życia (urodzony marzec/kwiecień 1737). 16 kwietnia 1738 r. Anna była w połogu i nie chciała kazać malować swego portretu. Zły stan zdrowia stanowił przeszkodę w podjęciu decyzji o wyjeździe, nie tylko dla kobiety, ale i jej męża. Żony decydowały się nierzadko na wspólne wyjazdy na sejm u boku mężów. Hetman polny koronny Stanisław Mateusz Rzewuski nie mógł przyjechać na początek obrad sejmowych z powodu choroby swej żony Ludwiki z Kunickich, czym tłumaczył spóźnienie hetmanowi wielkiemu koronnemu: „zdrowie niebezpieczne i niezrozumiana choroba żony mojej niechaj mnie wymówi przed WMM Panem”¹⁹.

¹⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej cyt.: BO), rkps 2666, s. 36, 41, 87; Radziechowice.

¹⁵ O. Nestorowycz, *Przyczynek do identyfikacji portretu niejakej Kalinowskiej ze zbiorów Winickiego Obwodowego Muzeum Sztuk Pięknych*, „Krakowskie Pismo Kresowe”, 2009, R. 1, s. 148.

¹⁶ BO, rkps 2666, s. 87; Anna Rzewuska do matki, 27 XI 1745, Podhorce.

¹⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej cyt.: ANK), Archiwum Sanguszków (dalej cyt.: ASang), Podh I 126. Pamiętnik obejmuje lata 1758-1762.

¹⁸ Jak pisała: „syna naszego tu nie masz”; BO, rkps 2666, s. 19. A. Rzewuska do matki, Świniuchy, 10 II 1738.

¹⁹ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 5939, s. 531; S. M. Rzewuski do Adama Sieniawskiego, Rejowiec 20 XII 1724.

Źródła odsłaniają czasem elementy kultury dworskiej i detale ceremonialnej oprawy krajowych podróży magnatek z tej rodziny. Nie wiadomo stosunkowo wiele na ten temat, ale pewne szczegóły wskazują na to, iż przyjazdy i wyjazdy pań Rzewuskich mogły często otrzymywać uroczyste formy powitań i pożegnań. Dla przykładu wyjazd z Podhorców Ludwiki Marii z Rzewuskich Chodkiewiczowej miały uświetniać występy dworskiego chóru dziewcząt i chłopców, złożonego z dzieci wieśniaczek. Zapis wokalne aranżacji, jak i tonacji śpiewu jest dla nas niedostępny, ale tekst utworu utrwalił 13 stycznia 1766 r., jak sam siebie określił, „niegodny sługa i podnózek Pański”, jezuita, ksiądz Leśniewski. Zatytułował go następująco: „Pożegnanie starościny żmudzkiej przy jej odejździe z Podhorzec imieniem wiejskiej dziatwy Podhoreckiej, wiejską pieśnią wyrażone. Deifil Izmaryjeńczyk pasterz do wiejskiej dziatwy.”²⁰ Biorąc pod uwagę datę powstania i wykonania tego utworu, należy zakładać, że był to wyjazd po jej zakończonych uroczystościach weselnych, a zatem początek podróży „poślubnej”.

Z kolei przykładem zaprzeczenia mobilności mogła być skomplikowana sytuacja bytowa Ludwiki Eleonory Rzewuskiej z Kunickich (zm. 1749), hetmanowej wielkiej koronnej, drugiej żony Stanisława Mateusza Rzewuskiego, w wyniku starań jej syna Wacława o objęcie majątku po ojcu, częściowo zapisanego prawem dożywocia przez męża jego matce.²¹ Ludwika Eleonora była postacią kobiecą dość istotną dla aktywności dworskiej swojej epoki. Podjęła próby stworzenia kobiecego dworu w otoczeniu Augusta II Mocnego, co niestety się nie powiodło wskutek oporu polskich szlachcianek przed oddawaniem córek. Z jej diariusza wynika, że kilka lat po śmierci swego męża (1728) podlegała kurateli synów — Seweryna Józefa i Wacława Rzewuskich. W 1732 r. przebywała w dobrach odziedziczonych, w Targowicy. Opis kontraktu prawnego zawiera ciekawe sformułowanie, wskazujące na faktyczne jej unieruchomienie w swoich dobrach, których nie mogła opuszczać. Zapisano tam mianowicie, iż Ludwika Rzewuska była uwięziona — „tam stricte carcere clausa”²². Szerzej przedstawiano opłakane warunki jej życia codziennego, w samotności, odosobnieniu oraz izolacji, de facto wykluczającej wszelkie podróże:

[...] dla warty stojącej nie ma aditum, człek żaden ut in afflictione consolet eam, ale nawet duchownych nie dopuszczając osób, sama będąc w ciemności przez pozabijane okna solitaria benignum, nie widzi solem.²³

²⁰ Muzeum Narodowe w Krakowie, rkps 22, k. 208v.-209.

²¹ *Kronika Podhorecka (1706–1779)*, oprac. L. Rzewuski, Druk. K. Budweisera, Kraków 1860, s. 12.

²² AGAD, Zbiór Branickich z Suchej, rkps 20/30, s. 294.

²³ *Ibidem*.

Oznaczało to izolację i faktyczne zamknięcie w miejscu pobytu, jak w więzieniu. Chociaż informowano też o tym, że „dla kombinacji”, czyli ułożenia relacji politycznych bądź majątkowych, Ludwika czasem wyjeżdżała, przynajmniej do relatywnie nieodległych miejsc. Na przykład w 1729 r. dla rozwiązania kwestii majątkowych i kwestii dożywocia z synami, o czym donosiły gazety.²⁴ Jednak *de facto* były to zatem chyba bardziej diariuszowe figury retoryczne lub opisana sytuacja zamknięcia w dobrach miała charakter tylko tymczasowy, skoro trzy lata później Ludwika przebywała w innych dobrach (Łysobyki i Przytoczno), zabiegając tam o pomoc w procesie sądowym z „hultajskimi dziećmi”²⁵.

Klasycznie rozumiane zagraniczne podróże edukacyjne w rodzinie Rzewuskich były zarezerwowane dla męskich potomków. W porównaniu z nimi mamy znikomą wiedzę o takich zagranicznych wyjazdach kształcących kobiet, chociaż obejmują kilka przypadków. Najlepiej znane są koleje wyjazdu Konstancji Małgorzaty Rzewuskiej z Lubomirskich (ur. 1761), małżonki hetmana Seweryna Rzewuskiego, która podróżowała po Europie w towarzystwie męża i swojej matki Izabeli Lubomirskiej z Czartoryskich. Docelowym miejscem wyjazdu w latach 1788–1789 była Francja z Paryżem. Podróż ta jednak podyktowana była głównie względami politycznymi, w związku z działalnością jej męża i planami zawiązania konfederacji opozycyjnej w stosunku do rozpoczynającego się Sejmu Wielkiego. I co ciekawe, w roli głównej wystąpiła Konstancja, a nie jej mąż. Młoda Rzewuska, wówczas matka kilkuletniego Wacława Seweryna, odegrała wtedy rolę dyplomatkę i mediatorki, jako wysłanniczka Seweryna Rzewuskiego do króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II w Berlinie. Dysponowała szyfrowanymi listami i memoriałem z propozycjami antykrólewskiej i antysejmowej konfederacji. Żądała też gwarancji pruskich dla szarży hetmańskiej i dóbr galicyjskich męża. Wobec wymijającej odpowiedzi króla pruskiego Rzewuska udała się do męża przebywającego w Dreźnie, a stamtąd do Paryża.²⁶ W swoich wspomnieniach Konstancja Rzewuska pisała, że podzielała ona polityczne poglądy swego męża Seweryna, oddalając się od własnej rodziny na tle odmiennych jego ocen.

Okazję do zwiedzania obcych krajów i odmiany w rutynie małżeńskiego pożycia stanowiły podróże poślubne, choć czasem były nimi tylko z nazwy, bo niektóre potrafiły się odbywać kilka lat po ślubie. Kobiety w rodzinie Rzewuskich także wyjeżdżały w takim celu za granicę. Petronela Antonina Małachowska z Rzewuskich, żona podstolego wielkiego koronnego Jacka,

²⁴ B. Popiołek, *Rytuały codzienności...*, s. 414.

²⁵ AGAD, ARW, V, 13672, s. 20; Ludwika z Kunickich Rzewuska do ojca marszałka litewskiego Radziwiłła, 10 XI 1735 Przytoczno.

²⁶ Z. Zielińska, *Rzewuski Seweryn herbu Krzywda (1743–1811)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. XXXIV/1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław — Warszawa — Kraków 1992, s. 143–144.

córka Michała Józefa, towarzyszyła mężowi w podróży po Europie w 1779 r. Byli m.in. w Spa w lipcu tego roku.²⁷ Należała do nich także Teresa Karolina Radziwiłłowa, żona Karola Stanisława „Panie Kochanku”, która wier nie towarzyszyła mężowi w wyjeździe na Węgry, zaledwie kilka tygodni po ślubie. Podróż była jednak skutkiem przymusu politycznej banicji jej męża, a wspólny wójaż nie trwał długo, gdyż Teresa Karolina musiała opuścić Przyszów po tym gdy wyszła na jaw jej zdrada małżeńska. Zakończyło się wówczas wystawne życie codzienne w czasie tej podróży, mierzone rytmem uczt i wesołych zabaw. Zresztą słynący z pijaństwa Radziwiłł „Panie Kochanku” zaproponował wcześniej żonie nietypową, można rzec szaloną, podróż tuż po ślubie — w kwietniu 1764 r., zapewne korzystając z wiosennej aury: „Dziś nasz książę już się mocno spił i kazał kolaskę założyć, mając ochotę nie wiadomo gdzie z księżną wyjechać”²⁸.

Wieloletnią rozłąkę z mężem znosiła Julianna Rzewuska ze Skarbków, od 1758 r. żona Franciszka Rzewuskiego. Ten był najpierw na placówce dyplomatycznej w Petersburgu, potem od 1767 r. w podróży po Europie opiekował się swoim młodszym bratem Kazimierzem, a po jego powrocie do kraju pozostał za granicą aż do 1773 r. W listach nie wspominał często o żonie. Dopiero w 1769 r. radził matce, aby przeniosła się z jego żoną na Warmię, z dala od walk konfederacji barskiej. Franciszka Rzewuska z Cernerów wybrała jednak Pragę w Czechach.²⁹

Rejestry wydatków Izabeli Lubomirskiej z Czartoryskich pozwalają na zakreslenie ram świata rzeczy otaczających jej córkę Konstancję Rzewuską w Paryżu oraz udogodnienia w życiu codziennym. Pochodziły one z różnych źródeł — własnych bagaży i nabytków, ale często także zakupów i prezentów otrzymywanych od matki. Należały do nich ubiory i aplikacje strojów (kape lusze różowe i niebieskie, suknie lewitki, kornety oraz sprzączki stalowe). Konstancja Rzewuska, jako malarski samouk oraz członkini loży wolnomu larskiej, miała zapewne określone ambicje artystyczne, naukowe i kolek cjonerskie. Wskazuje na to obecność na liście wydatków biblioteczki, mebli (stolików i biurka), 4 ceramicznych waz na kwiaty oraz lunety.³⁰ Może naj-

²⁷ A. Wdowik, *Zdrojowe salony Europy. Polacy w Bath oraz Spa w 2. połowie XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł biblioteczno-archiwalnych w Wielkiej Brytanii oraz Belgii)*, „Wiek Oświecenia”, 2017, t. 33, s. 242.

²⁸ K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie. Początek i dzieje rodu, typy i charaktery, rycerze, zdrajcy, pobożni, filantropi, dziwacy, obrazy z życia domowego, kobiety Radziwiłłowskie, upadek Nieświeża i jego odrodzenie*, [nakładem autora], Warszawa — Kraków 1928, s. 205.

²⁹ D. Wiśniewska, „Nic w świecie nie jest w stanie przekonać mnie do powrotu” — Franciszek Rzewuski wobec konfederacji barskiej, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 2018, t. 73, nr 1, 2018, s. 40.

³⁰ AGAD, Archiwum Potockich z Łańcuta, 142/2, s. 46, 50, 53, 54, 64, 67, 85, 89; rachunki od XI 1788.

bardziej intrygującym zakupem było zamówienie dla niej usług naprawy czy też udoskonalenia jakiejś maszyny elektrycznej. Być może miało to związek z mesmeryzmem, którego zdeklarowaną zwolenniczką była Izabela Lubomirska. Jest to wyraźny sygnał, że Konstancja Rzewuska przejawiała aspiracje zrozumienia wyników najnowszych badań i eksperymentów z zakresu nauk ścisłych, prowadzonych przez francuskich i włoskich fizyków i pionierów elektryczności: Charles'a Augustina de Coulomba i Alessandra Voltę. Mogła posiadać którąś z maszyn elektrostatycznych, wynalezionych przez tego ostatniego: elektroskop, kondensator lub maszynę elektrostatyczną.³¹

Pośrednie nabywanie rzeczy w trakcie podróży, przy braku własnych wojaży edukacyjnych, dominacji wykształcenia domowego i na pensji, umożliwiały kobietom zakupy czynione przez podróżujących braci. W 1738 r. Stanisław Lubomirski w liście do matki prosił o przekazanie swojej siostrze Annie, później po mężu Rzewuskiej, i o dostarczenie do niej jednego z ozdobnych pudełek oraz obrazka Najświętszej Marii Panny, wykonanego na białym papierze.³²

Spisy mobiliów z czasu podróży zagranicznych dokumentują zabrane utensylia i nabyte usługi, ale także listy zakupów. Towarzysząca mężowi na politycznej emigracji w Wiedniu w 1794 r. Konstancja Rzewuska z Lubomirskich, dokonała licznych zakupów porcelanowej zastawy stołowej, co opisuje registr „Porcylena w Widniu kupiona”, a część rzeczy Rzewuscy przywieźli wówczas z Podhorców.³³ Z kolei majątkowe spisy rzeczy, spuścizn czy legatów odślaniają oporządzenie krajowych wyjazdów. W wykazie rzeczy przysłanych w 1732 r. do Targowicy hetmanowej wielkiej koronnej Ludwice Rzewuskiej z Kunickich, wdowie po Stanisławie Mateuszu, przez jej syna Wacława, były rekwizyty typowo przystosowane do jazdy na koniu — 3 siodła, 6 munsztuków i 3 olstra.³⁴

Spory rozgłos w Europie zyskała Anna Humiecka z Rzewuskich, córka Michała Józefa Rzewuskiego z linii na Rozdole, siostra Kazimierza Rzewuskiego, wówczas wdowa po mieczniku koronnym Józefie Humieckim. Wojażowała po Europie, bawiąc m.in. w Wiedniu u cesarzowej Marii Teresy. Przyjechała na dwór Stanisława Leszczyńskiego w Lunéville w grudniu 1759 r., a w początkach następnego roku przybyła do Paryża, szukając konsultacji lekarskiej (z powodu bólu kolana) i spędziła tam ponad rok. Wielką furorę robił czło-

³¹ T. Glinka, *Historia rozwoju maszyn elektrycznych*, „Maszyny Elektryczne — Zeszyty Problemowe”, 2016, Nr 4 (112), s. 110.

³² BO, rps 14166, s. 29; Stanisław Lubomirski do Teresy Lubomirskiej z Mniszchów, Turyn 5 IV 1738.

³³ ANK, ASang, Podh IV-LXXI, 5.

³⁴ ANK, ASang, Podh XI I/37, s. 3.

nek jej dworu podróżnego karzeł Józef Boruwlaski vel Boruwałski, zwany pieśzcotliwie Joujou.³⁵ Uczestniczyła w życiu salonowym, przyjęła ją także na audjencji królowa Maria Leszczyńska. Dość komfortowe warunki podróży kobiet z warstwy magnackiej pozwalały także na odrobinę ekstrawagancji. Karzeł Boruwlaski jechał wygodnie w specjalnym mieszkanku, w karecie podróżnej Anny Humieckiej, co obrazuje dbałość o komfort i bezpieczeństwo członka swojej świty, nazywanego „zabaweczką”. Skądinąd wielkie wrażenie wywołało jego pojawianie się na dworze francuskim.³⁶ Powodem takiej przyjazdnej recepcji była jego wielka błyskotliwość, dowcip i wykształcenie, a on sam ściągał licznych gości na dwór Humieckiej z Rzewuskich.³⁷

Trudniejsza do rozpoznania pozostaje emocjonalna strona podróży i powody wyjazdów jako uwolnienie się od ciężkiej sytuacji osobistej lub politycznej. Nieco szczegółów o ekskluzywnym, komfortowym poziomie pobytu w europejskich uzdrowiskach wód mineralnych przynoszą listy gości z niemieckiego Spa. Można się z nich dowiedzieć o nazwie zajmowanego lokum — hoteli, willi, apartamentów. Ludwika Pelagia Rzewuska z Potockich (1758–1783), żona Kazimierza Rzewuskiego od 1775 r., w wyniku nieudanego małżeństwa i procesu rozwodowego (1779), podróżowała bez męża. Wyjechała najpierw do Francji (Paryż). Następnie do Anglii (Londyn) oraz Niderlandów Austriackich (Bruksela) i Niemiec (Akwizgran). W tym kurorcie miała spotkać się w końcu lata 1781 r. z Izabelą Lubomirską.³⁸ Była też w jeszcze słynniejszym kurorcie, w Spa, odpowiednio rok wcześniej (odnotowana 30 VI 1780) wraz z Karoliną Sanguszkową z Gozdzkich Nassau Siegen³⁹, rozwiedzioną dwa lata wcześniej z Januszem Modestem Sanguszką. Ludwika Pelagia Rzewuska zmarła zapewne krótko po powrocie do kraju, w czasie porodu jedynej córki, także Ludwiki, lub nieco później. W lipcu 1782 r. zapisano w Spa, przebywającą samotnie „Madame la Comtesse de Rzewuska, Dame Polonaise”. Owa hrabina Rzewuska to zapewne wymieniona wcześniej Ludwika Pelagia. Wydaje się jednak, że nowa sytuacja życiowa — rozwód, separacja z mężem czy unieważnienie małżeństwa, mogły istotnie wpływać na

³⁵ I. Zatorska, *Les Polonais en France 1696–1795. Bio-bibliographie provisoire*, Instytut Romanistyki. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2000, s. 42.

³⁶ A. Grześkowiak-Krwawicz, *Zabaweczka Józef Boruwlaski — fenomen natury, szlachcic, pamiętnikarz*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2004, s. 12–14.

³⁷ J. Ryba, *Tournee oświeconych*, [w:] „Byłe w ludziach światło było...”. *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wacława Woźnowskiego w dziesiątą rocznicę Jego śmierci*, red. G. Zając, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2012, s. 249–250.

³⁸ M. E. Kowalczyk, *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2019, s. 64; T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997, s. 351.

³⁹ A. Wdowik, *Zdrojowe salony Europy*, s. 243.

uszczipienie dochodów i orszaków oraz ograniczenie magnackiej ostentacji podróży.

Kończąc te rozważania, można się pokusić o pewnego rodzaju próbę oceny. Otóż widoczna jest pewna różnorodność podróży kobiet z rodziny Rzewuskich herbu Krzywda w XVIII w., obejmująca wyjazdy lokalne oraz zagraniczne: krajoznawcze i kuracyjno-towarzyskie. W przypadku pań z tej magnackiej rodziny wyraźnie dostrzegalny jest kontrast pomiędzy poziomem naszej wiedzy, dotyczącej podróży męskich i żeńskich. Dla podróży mężczyzn dysponujemy szeregiem źródeł, listów, rejestrów wydatków, diariuszy, paszportów oraz instrukcji podróżnych. Realia i codzienność kobiecej mobilności pozostają natomiast w cieniu. Ich detale pozwalają wyświetlić zapisy pojedynczych krótkich wzmianek źródłowych, znajdujących przy okazji kwerend. Opuszczanie, a właściwie wyjazdy ze strefy pałacowego komfortu, podejmowane zarówno z konieczności, jak i nieco rzadziej dla przyjemności, poświadczają jednakże wyrazisty trend rosnącej mobilności kobiet z tej rodziny magnackiej w drugiej połowie XVIII w., co jest zgodne z ogólną tendencją rozwojową staropolskiego podróżnictwa kobiet, ale także politycznego znaczenia i majątkowego statusu rodu Rzewuskich. Źródła ukazują codzienne życie pań Rzewuskich w wyjazdach i rozjazdach w stanie pewnej dychotomii pomiędzy troską o dom i najbliższych, kultywowaniem więzi rodzinnych, a obowiązkami reprezentacyjnymi, doglądaniem dóbr i rezydencji, czy modnymi w drugiej połowie XVIII w. wojażami *grand tour* po Europie, czy wreszcie dbałością o kształtowanie sfery towarzyskiej i zdrowotnej w czasie nieformalnych, prywatnych wyjazdów do kurortów uzdrowiskowych.

CONFLICT OF INTEREST STATEMENT: The Author declares that there was no conflict of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The Author is solely responsible for the conceptualization and preparation of the article.

Literatura:

Archiwa:

AGAD, Archiwum Potockich z Łańcuta, rachunki od XI 1788.

AGAD, ARW, V, 13672.

AGAD, Zbiór Branickich z Sucheja, rkps 20/30.

ANK, ASang, Podh IV-LXXI, 5.

ANK, ASang, Podh XI I/37.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Podh I 126. Pamiętnik obejmuje lata 1758–1762.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 5939.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej cyt.: BO),
rkps 2666.

BO, rps 14166.

Muzeum Narodowe w Krakowie, rkps 22.

Opracowania:

Bartoszewicz K., *Radziwiłłowie. Początek i dzieje rodu, typy i charaktery, rycerze, zdraycy, pobożni, filantropi, dziwacy, obrazy z życia domowego, kobiety Radziwiłłowskie, upadek Nieświeża i jego odrodzenie*, [nakładem autora], Warszawa — Kraków 1928.

„*Byle w ludziach światło było...*”. *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wacława Woźnowskiego w dziesiątą rocznicę Jego śmierci*, red. G. Zajac, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2012.

Dobrowolski W., *Podróż do Włoch Elżbiety Lubomirskiej i Stanisława Kostki Potockiego. Geneza łańcuckiej kolekcji starożytności*, Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata & Wydawnictwo Tako, Warszawa — Toruń 2020.

Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńką h. Trąby (1702–1762)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1987, s. 305.

Glinka T., *Historia rozwoju maszyn elektrycznych*, „Maszyny Elektryczne — Ze-szyty Problemowe”, 2016, Nr 4 (112).

Grześkowiak-Krwawicz A., *Zabaweczka Józef Boruwlaski — fenomen natury, szlachcic, pamiętnikarz*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2004.

Kowalczyk M. E., *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2019.

Kronika Podhorecka (1706-1779), oprac. L. Rzewuski, Druk. K. Budweisera, Kraków 1860.

Kucharski A., *Instrukcje rodzicielskie Wacława Rzewuskiego dla syna Seweryna oraz córek Teresy i Ludwiki z lat 1754 i 1763/64*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 2017, nr 36, s. 105-120.

Lanckorońska K., *Dzieła sztuki po Rzewuskich i Lanckorońskich*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, 1993/1994, s. 176-181.

Maksimowicz K., *Seweryna Rzewuskiego droga do Targowicy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002.

Nestorowycz O., *Przyczynek do identyfikacji portretu niejakej Kalinowskiej ze zbiorów Winnickiego Obwodowego Muzeum Sztuk Pięknych*, „Krakowskie Pismo Kresowe”, 2009, R. 1, s. 148.

Paduch K., *Wytyczne hetmana Wacława Rzewuskiego (1706–1779) dla służby pałacowej. Przyczynek do funkcjonowania rezydencji podhoreckiej w połowie XVIII wieku*, „Saeculum Christianum”, 2019, t. 25, s. 249-262.

Polski Słownik Biograficzny, t. 30, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1987.

- Polski Słownik Biograficzny*, T. XXXIV/1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław — Warszawa — Kraków 1992
- Popiołek B., *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, seria *Silva Rerum*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2022.
- Popiołek B., *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobiety świata rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Muzeum. Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2024.
- Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*, oprac. T. Ostrowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972.
- Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*, wstępem i objaśnieniami opatrzyły M. E. Kowalczyk i D. Żołędź-Strzelczyk, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław 2017.
- Ryba J., *Tournee oświeconych*, [w:] *„Byłe w ludziach światło było...”*. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wacława Woźnowskiego w dziesiątą rocznicę Jego śmierci, red. G. Zając, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2012, s. .
- Rzewuski W., *Dwie instrukcje wychowawcze dla córek (1763)*, oprac. A. Kucharski, [w:] *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*, s. 207-214.
- Rzewuski W., *Instrukcje związane z edukacją syna Seweryna w Warszawie i za granicą (1754 i 1759)*, oprac. A. Kucharski, [w:] *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*, wstępem i objaśnieniami opatrzyły M. E. Kowalczyk i D. Żołędź-Strzelczyk, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław 2017, s. 139-160.
- Wdowik A., *Zdrojowe salony Europy. Polacy w Bath oraz Spa w 2. połowie XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł biblioteczno-archiwalnych w Wielkiej Brytanii oraz Belgii)*, „Wiek Oświecenia”, 2017, t. 33.
- Wiśniewska D., „*Nic w świecie nie jest w stanie przekonać mnie do powrotu*” — Franciszek Rzewuski wobec konfederacji barskiej, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 2018, t. 73, nr 1, 2018.
- Zatorska I., *Les Polonais en France 1696–1795. Bio-bibliographie provisoire*, Instytut Romanistyki. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2000.
- Zielińska T., *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997.
- Zielińska Z., *Rzewuski Seweryn herbu Krzywda (1743–1811)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. XXXIV/1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław — Warszawa — Kraków 1992, s. 143-144.
- Żołędź-Strzelczyk D., *Ludwika z Rzewuskich Chodkiewiczowa (1744–1816) — w kręgu spraw rodzinnych*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 2023, t. 8, s. 177-178.
- Żołędź-Strzelczyk D., M.E. Kowalczyk, *Dyspozycje Ludwiki Marii z Rzewuskich Chodkiewiczowej dotyczące dzieci*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 63, 2022, nr 3, s. 77-81.

Autor:

ADAM KUCHARSKI — dr hab., prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu jest pracownikiem Instytutu Historii i Archiwistyki UMK. Naukowo zajmuje się historią Rzeczypospolitej w epoce wczesnej nowożytności, wiekami XVII i XVIII w. koncentrując swoją uwagę na takich zagadnieniach jak: podróżnictwo, życie codzienne, prasa rękopiśmienna (gazety pisane) i komunikacja społeczna.

